
Z. Karvalics László

Emlék, örökség és program: in memoriam James R. Beniger

2010 áprilisában, 63 éves korában elhunyt James R. Beniger, több amerikai egyetem neves professzora, kiváló szociológus és kommunikációkutató. Nevét minden kétséget kizáróan rövid idő alatt klasszikussá lett fő műve, az 1986-ban megjelent *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society* (Harvard University Press) fogja tartósan benn tartani a társadalomkutatás panteonjában. Nyugtalanítóan elmélyült, rendkívüli részletességgel adatolt, invenciózus, szintetikus, kihívó, kisebb hibáktól nem mentes, de megkerülhetetlen monográfiája pedig még hosszú ideig termékenyíti meg a kortárs társadalomkutatást, az elméletalkotóktól a megismerésre éhes, szellemi kalandokra fogékony egyetemistákig.

2004 óta a könyv *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai* címmel, Rohonyi András nagyszerű és pontos tolmácsolásában az olasz és kínai fordítás után magyarul is olvasható, a Gondolat Kiadó és az Infonia Alapítvány sorozatának, *Az információs társadalom klasszikusainak* nyitódarabjaként. Hazai recepciója – elsősorban Varga Károlynak köszönhetően – már a 90-es évek második felében megindult, szellemi teljesítménye előtt mégis Opus Magnumának magyarra való átültetése volt a legméltóbb tisztelgés.¹ Mindezzel együtt úgy érezzük, hogy gondolatainak nemcsak a magyarországi, hanem az amerikai és nemzetközi fogadtatása is ellentmondásos: díjeső a műnek, elismerés és méltatás a szerzőnek és a kiváló egyetemi oktatónak – de mégis, mintha társtalanul maradna, mintha nem lehetne folytatni a kontrollstruktúrák változásait magyarázó dinamikus modelljét, mintha a diskurzus torzóban maradna. A vitához, a továbbfejlesztéshez egyidejűleg kellene ugyanolyan otthonosan mozogni az absztrakciós magasságokban és a történet-szi alaposággal összerendezett tényanyagban, mint Benigernek. Talán ezért is könnyebb út mindenkinek a gyors főhajtás, mint az alapos szembesülés.

A búcsú persze a legkevésbé alkalmas pillanat a mérlegkészítésre, az elemzésre. Mivel azonban Benigerről még egy gyors ismerkedésre szolgáló szócikk sincs a *Wikipediában* (és hol van a francia, német, spanyol, japán fordítás?), rövid életrajzi összefoglalás és tömör kutatói portré nélkül erősen hiányos volna a nekrológ.

Fiatal harvardi történészdiplomájával művészetkritikusként és újságíróként kezdte pályáját, majd történelmet, angolt és írásmesterséget tanítva Bejrúttól a kolumbiai Calin át tíz év alatt a világ mintegy 40 országát járta meg, hogy aztán visszatérjen az egyetemi padokhoz, és a Berkeley-n statisztikát és szociológiát tanuljon, majd 1978-ban szociológiai PhD-t szerezzen. Ezt követően indult el komoly kutatói pályája, amelynek első szakaszában a társadalomtudományok szinte minden ágát igyekezett

¹ A könyvről részletes, alapos, hozzáértő recenzió jelent meg Füzesi Péter és Holczer Márton tollából az *Információs Társadalom* 2006/1-es számában.

nyomon követni, később a *Communication Research* szerkesztőjeként (még később az amerikai közvélemény-kutatók társaságának 53. elnökeként) a kommunikáció világa felől értelmezni és felhasználni.

A komplex társadalmak működését szabályozó erők természetrajzának keresése közben viszonylag gyorsan rátalált a kontroll termékeny fogalmára, amelyik aztán végigkísérte egész pályáját. A 80-as évek elején – mintegy „esettanulmányként” – terjedelmes könyvben vizsgálta meg, hogy az illegális droghasználat és a droghoz kapcsolódó visszaélések kezelésére és szabályozására az orvosi, jogi, politikai, oktatási és jóléti intézmények milyen kiterjedt hálózata épült fel, és a deviánssá minősített drogkultúrával szemben milyen logika, koordinációs technikák és elvek alapján szerveződtek cselekvéssé a kontroll erői.² Mindez azonban már akkor is a kontroll sokkal átfogóbb társadalmi erőterének *speciális eseteként* érdekelte, ezért az *általános összefüggések* „becserkészéséhez” sokkal fontosabb és összetettebb tárgyszíntet kellett keresnie.

Így jutott el ahhoz a kérdéshez, amely már diákkora, a 60-as évek eleje óta foglalkoztatta: vajon mi áll annak a háttérben, hogy az információfeldolgozás elkezdti háttérbe szorítani az anyag- és energiafeldolgozást? És vajon miért *éppen most?* Ahogyan a tőke is csak egy bizonyos időpontban „állt át” a legfőbb gazdasági bázisról, a földről a termékek iparszerű tömeggyártására, úgy követel magyarázatot ennek a szemünk láttára végbemenő fordulatnak a mélyszerkezete is. A tudománytörténeti krónika kedvéért pontokba szedem, hogy Beniger megoldása (rekonstrukciója) és a hozzárendelt apparátus hány szinten újítja meg az információs társadalom és a modern társadalomelmélet szótárát és fegyvertárát, illetve milyen kutatói feladatokat jelöl ki az utókor számára.

Az *irányítás forradalmának* előszavában Beniger egyetlen mondatban foglalja össze sarkalatos téziséit: „Az információs társadalom nem annyira egy újabb társadalmi változás eredménye, mint inkább azé a növekedésé, amely több mint egy évszázaddal ezelőtt az anyagfeldolgozás sebességében következett be.” Az információs társadalom narratívájára a fájdalmasan erősödő, az információs mozzanat értelmezésére és következtetésül összebarkácsolt elmélet-történetére szorítókozó websteri kilúgozás ellenére történeti jelenségként tekintők számára a könyvvel maradandó módszertani útmutatás született. **Az információs társadalom kialakulásának okait a tömegtermelésben, a javak elosztásában és a fogyasztás szerkezetének megváltozásában (vagyis nem az információs, hanem az „anyagi univerzumban”) kell keresni.** Ennek kulcsidőszaka pedig a 19. század második fele, a „gyökerek” keresésekor mindenképpen ide célszerű visszanyúlni. Kutatásai két irányba vihetők tovább: noha a műsorközlés, a reklám és a piackutatás sok lényeges kérdését tárgyalja történeti kontextusban, nem kellő mélységgel veszi figyelembe, hogy a sajtó, a könyvek, a korai professzionális információ- és tudásszolgáltatások, beleértve az oktatást és a tudományt, ugyancsak „termelő” ágazatok. Nemesak infrastruktúrát adnak az anyagi javak áramának fogyasztásához, hanem kimeneteik maguk is javakként és piaci termékként (is) léteznek, ugyanolyan „gazdaságtanuk” van, mint a hagyományos iparágaknak. Másrészt, sajátos dialektikával, az újonnan tárgylemezre emelt anyagi univerzum változásaiban ismétetlen célszerű lenne visszatérni annak szellemi előfeltételeihez (ahogyan Weber tette

² *Trafficking in Drug Users: Professional Exchange Networks in the Control of Deviance*. Cambridge University Press, 1983.

a protestáns etikával) – természetesen csak azért, hogy azt ismét anyagi meghatározottságaira és előfeltételeire vezessük vissza (ahogyan Hajnal István tette Weberrel, az íráshasználati mód megváltozásának rekonstrukciójával).

Beniger teljes történeti levezetést és argumentációt rendel a téziséhez. Aprólékos pontossággal végigszálazza és a történeti gondolkodás számára „felfedezi” azokat az alig ismert és alig leírt folyamatokat, amelyek a társadalom meghatározó alrendszeireiben az idő tájt végbementek. Ezek keretétől fejleszti ki magyarázó modellként a *kontrollválság-kontrollforradalom* fogalom párt. A *kontrollválság* a társadalomtörténetnek ebben a tektonikus időszakában a végrehajtó (operátor) alrendszerek bonyolódását és „mennyiségi (numerikus) kihívását” követni képtelen szabályozó alrendszer válsága, a (bürokratikus) *kontrollforradalom* a technológiai és gazdasági meghatározók villámgyors változásainak komplexuma, amely megoldja az információk összegyűjtését, tárolását és megosztását, s amelynek révén a formális vagy programozott döntések képesek a társadalmi kontrollt befolyásolni és a megingó egyensúlyt helyreállítani. A szerencsésen megtalált fogalmi keret és az ennek mentén elrendezett tényanyag révén Beniger a **19–20. század társadalomtörténetének nagy korszakváltását mindenkinél pontosabban, részletesebben és komplexebben tudta megmagyarázni**. Ideje volna kiegészítő, a részleteket gazdagító kutatásokkal tovább árnyalni az általa adott képet. Ez a fajta „elmélyítés” még csak egyetlen területen, az „üzleti információs rendszerek és a termelésvezérlés információmenedzsmentje” előtörténetének kutatásában indult meg, Beniger köpönyegéből JoAnne Yates, James Cortada és mások vezérletével egy egész irányzat bontakozott ki és erősödött meg az elmúlt 20 évben.

Beniger visszatérően jelzi, hogy a 19. század kontrollforradalma permanens átalakítást indított el, az egyensúly fenntartásához az információkezelés technológiájának újabb és újabb innovációi voltak szükségesek. Az ipari forradalom operátor alrendszereinek teljesítménynövekedését az agymunkát újszerűen gépesítő (racionális) bürokrácia kontrollforradalma, a második világháborúra tetőző kontrollválságot az elektronikus forradalom, a 70-es évek kontrollkrízisét pedig a telematikus kontroll (a távközlés és a számítástechnika összekapcsolódása) ellensúlyozza, illetve oldotta meg. Ezzel nemcsak a kialakulás évtizedeit, hanem **az azóta eltelt több mint 120 év legfrissebb fejleményeit is értelmező fogalmi keretrendszert alkotott**, felismerve, hogy a kontrollociklusok lerövidülnek, s megfogalmazva azt a hipotézist, hogy ennek következményeként talán már benne is vagyunk a következő kontrollválságban, amit véleménye szerint a „humántechnológia forradalma” üthet helyre. Legutolsó tanulmányai egyikében nem véletlenül vizsgálta meg a kontrollválság jeleit a tudományban mint kiemelkedően fontos alrendszerben. Megítélésem szerint az, hogy a bürokratikus kontroll 19. században kialakult és az újabb innovációk révén mindig sikeresen megújított formái miképpen kerülnek egyre mélyebb ellentmondásba az információs társadalomnak ettől lényegesen különböző irányítási módjait kikövetelő világával, remek értelmezési keretet kínálna a politika (a képviselői demokrácia), az oktatás, a tudomány és a kultúra, a civilizációs kihívások kezelésének koordinációjára hivatott intézmények mai működéskében mutatkozó problémák és deficitek tárgyalásához.

Az ipari forradalom időszakára tudatosan leszűkített konkrét történeti anyag feldolgozásához Benigernek a társadalomtudományok nagy narratívája felé is lépéseket kellett tennie. Modelljét a „Homo erectustól” érvényesnek tartja, **az egész világtörténeti fo-**

lyamatot leírhatónak véli a társadalom irányításának (kontrolljának) kríziscivel és az azokat „megoldó” kontrollforradalmak egymást követő ciklusaival. Nem egyszerűen csatlakozik a Wiener nyomán rövid időre oly népszerűvé lett kibernetikai iskolához, hanem **programszerűen hirdeti meg a kortárs társadalomtudomány információs fordulatát másképpen az információ hiányzó társadalomtudományának alapelvét:** „a társadalmi struktúráról és folyamatokról való bőséges, de nagymértékben rendszertelen tudásunkat [...] az alapvető információs fogalmakban (ti. az információfeldolgozás, a kommunikáció és az emberi társadalom és szociális magatartás minden aspektusára kiterjedő kontroll) foglalhatjuk össze”. Jól látszik: **a hagyományos szintetikus magyarázó kategóriák** (az osztály, az uralom, a hatalom, az érdek, a termelés stb.) **nem egyszerűen felválthatók, hanem újragondolhatók és újraértelmezhetők egy információs fogalmi keretben.** Sok előmunkát itt is elvégeztetett már, jól kirajzolva például a kommunikációs aspektusra való leszűkítés minden erényét és korlátját (Habermasnál, Luhmann-nál vagy Ecónál). A kognitív régészettől és az információtörténeti kutatásoktól a rendszerelméleti fogantatású szociobiológiai iskolákon át az új cselekvés-közösség- és hálózatelméletekig számos segédcsoport termeli szorgalmasan a nyersanyagot, újabb és újabb agyakra, rendszerezésre és hipotézisalkotásra éhes kutatónemzedékre várva. Már régóta eljött talán az ideje annak is, hogy a különböző, egy irányba mutató kontrollfogalmaknak (olyan életművekkel, mint Eliasé, Shapiróé vagy másoké) átfogó szintézise szülessen. Hogy választ kaphassunk olyan kérdésre, hogy mit tudunk mondani a preburokratikus kontrollról. Hogy milyen lehet a posztburokratikus kontroll?

Befejezőként talán nem ildomtalan felidézni személyes emlékeket. James Benigerrel, (Jimmel, ahogy mindenki hívta) az általa moderált nagyszerű „Triumph of content” (TOC-) listán sikerült közvetlen kapcsolatba kerülni, még az ezredforduló környékén. Bölcs, készséges, nyitott és kollegiális facilitátora volt annak a szellemi közösségnek, amelynek inspiráló vitáiból, témamegbeszéléseiből sokat lehetett tanulni. Néhány sikeres kommentárral, történeti adalékkal fiatal pályatársként a szívéhez is utat tudtam találni, könyve magyar kiadása körül bábáskodva remény volt tehát rá, hogy akár külön előszó is születhet a tollából a hazai olvasók számára, sőt volt esély arra is, hogy a könyv bemutatójára Magyarországra utazzon. Jim büszke volt szlovén felmenőire, érdeklődni látszott Közép-Európa iránt, és nem zárt ki egy budapesti látogatást. Ezért is volt furcsa a kapcsolat megszakadása, a már többször egyeztetett előszó elmaradása, ezért nem értettem, miért nem érkezik visszajelzés könyve tiszteletpéldányának elküldése után. Ma már tudom, hogy mindezt az Alzheimer-kór támadása magyarázta, s emiatt tanácsoltak el finoman közös ismerőseink, amikor amerikai kutatóévem során a nyugati partig jutva a meglátogatását terveztem. Oly sok mindenről maradunk le így: mégis ily módon fordulhat az emberi hiány intellektuális törlesztésbe.

Z. Karvalics László

történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, az ITTK (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ) volt igazgatója. Számos kurzust dolgozott ki az információs társadalommal kapcsolatos ismeretek oktatásához, e tárgyban több szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-ösztöndíjas (2000-től). Fontosabb könyvei: Fogpiszkáló a hálózaton (2000), Az információs társadalom keresése (2002), Információ, társadalom, történelem (2003), Bevezetés az információtörténelembe (2004).